

JULIA - HT 30W J

David Harvey

AZ „ÚJ” IMPERIALIZMUS: FELHALMOZÁS KISEMMIZÉS ÁLTAL¹

1 A tanulmány eredeti, angol nyelvű szövege a *Socialist Register* 40. számában jelent meg.

A kapitalizmus ily hosszú időn át tartó fennmaradása – a bal- és jobboldalról érkező lehangoló jóslatokkal kísért ismétlődő válságai és többszöri újjászerveződései ellenére – olyan rejtély, mely megoldásra vár. Lefebvre például, híressé vált magyarázatában, miszerint a kapitalizmus a tér termelése által tartja fenn magát, megtalálni vélte a megfejtést, azonban nem magyarázta meg, hogy mindez pontosan hogyan történik (Lefebvre 1976). Mind Lenin, mind Luxemburg, bár meglehetősen eltérő okokból és különböző érvelést használva, úgy vélték, hogy az imperializmus – a tér termelésének egy meghatározott módja – a rejtély nyitja. Ugyanakkor mindketten úgy érveltek, hogy ez a megoldás saját végzetes ellentmondásai miatt véges.

Az 1970-es években úgy próbáltam megközelíteni ezt a problémát, hogy a „tér- és időbeli kiigazításoknak” (*spatio-temporal fixes*) a tőkefelhalmozás belső ellentmondásaira gyakorolt hatását vizsgáltam.² Ez az érv csak a kapitalizmus túlfelhalmozási válságokat okozó átható tendenciája fényében nyeri el értelmét, amelyet Marx csökkenő profitrátára vonatkozó elmélete alapoz meg.³ Ezek a válságok a munkaerő és a tőke párhuzamos feleslegeként jelennek meg, anélkül, hogy bármi látható módja lenne annak, hogy társadalmilag hasznos tevékenységek elvégzésére jövedelmezően összekapcsolhatóak lennének. Ha el akarjuk kerülni a tőke és a munkaerő rendszerszintű leértékelődését (vagy akár elpusztulását), akkor kiutakat kell találnunk a főlősleg felszívásához. A földrajzi terjeszkedés, valamint a térbeli újjászervezés ilyen lehetőséget biztosítanak. De ez nem választható el az időbeli kiigazításoktól sem, hiszen a földrajzi terjeszkedés gyakran magával vonja a fizikai és társadalmi infrastruktúrába irányuló hosszú távú befektetéseket (például a kommunikációs és közlekedési hálózatokba, vagy a kutatás és az oktatás területére), ahol a befektetett érték sok év alatt tér csak vissza a körforgásba, az általuk fenntartott produktív tevékenységeken keresztül.

A globális kapitalizmus folyamatosan krónikus és tartós túlfelhalmozási problémával szembesül az 1970-es évek óta. Általánosságban meggyőzőnek találok a Brenner által összegyűjtött, e megállapítást alátámasztó empirikus adatokat.⁴ Mindazonáltal a nemzetközi kapitalizmus ezen időszakban tapasztalható labilitását úgy értelmezem, mint átmeneti térbeli-időbeli kiigazítások sorozatát, amelyek sikertelennek bizonyultak abban, hogy akár középtávon kezeljék a túlfelhalmozásból adódó problémákat. Gowan érvelése szerint az Egyesült Államok ezen labilitás vezénylésével kísérelte meg megőrizni a globális

2 Ezen '70-es és '80-as években készült tanulmányok nagy részét újra kiadták: Harvey (2001). A gondolatmenet lényege szintén megtalálható: Harvey (1982).

3 Erről elméleti érvelésről a saját változatomat itt részletezem: Harvey (1982) 6. és 7. fejezet.

4 L. Brenner (2002). Brenner túlfelhalmozási elmélete nagyban eltér az enyémtől, de empirikus anyagát (egy bizonyos pontig) hasznosnak és nagyjából meggyőzőnek találok.

kapitalizmusban betöltött vezető szerepét (Gowan 1999). A nemrég lezajlott egyértelmű eltolódás egy az USA részéről katonai erővel megtámogatott nyílt imperializmus felé így ezen egyeduralom meggyengülésének jeleként értelmezhető, melyet a széles körű leértékelődés (*devaluation*) és a recesszió súlyos hazai fenyegetése idézett elő – szemben a korábban máshol lesújtó különböző leértékelődési hullámokkal (Latin-Amerika az 1980-as és korai 1990-es években, illetve még súlyosabban, a válság, mely felemésztette Kelet- és Dél-Ázsiát 1997-ben, és elnyelte Oroszországot, valamint Latin-Amerika nagy részét). Azonban amellett is szeretnék érvelni, hogy a bővített újratermelés általi felhalmozás fenntartható szinten tartásának képtelensége együtt jár a kisemmizés általi felhalmozást célzó kezdeményezések számának növekedésével.⁵ És, konklúzióm szerint, pontosan ez fémjelzi az egyesek által előszeretettel „új imperializmusnak” nevezett jelenség lényegét.⁶

A TÉR- ÉS IDŐBELI KIIGAZÍTÁS ÉS ELLENTMONDÁSAI

A tér- és időbeli kiigazítás (*spatio-temporal fix*) alap gondolata kifejezetten egyszerű. Adott területen található rendszeren belüli túlfelhalmozás annyit tesz, hogy munkaerő-felesleg (növekvő munkanélküliség) és tőkefelesleg (ez vagy olyan áruk bőségeként jelenik meg, melyek nem értékesíthetők a piacon veszteség nélkül, vagy kihazsnálatlan termelőkapacitásként és/vagy pénztőkefeleslegként, mely nem talál profit- és termelőképes befektetést) alakul ki. A feleslegeket fel lehet szívni: *a*) időbeli áthelyezéssel; hosszú távú tőkebefektetések vagy társadalmi beruházások által (mint az oktatás vagy a kutatás), ami a messzi jövőre halasztja a forgalomban lévő tőkeértéktöbbletek újrabelépését a körforgásba, *b*) térbeli áthelyezéssel; új piacok nyitása, új termelőkapacitások és új erőforrások, vagy máshol kialakuló társadalmi és munkalehetőségek által, illetve *c*) valamiféle ötvözésével *a*)-nak és *b*)-nek.

Az *a*) és *b*) kombinációja különösen fontos, ha az épített környezetbe beágyazott, rögzített tőkére koncentrálunk. Ez biztosítja a szükséges infrastruktúrát, hogy a termelés és fogyasztás téren és időn keresztül megvalósulhasson (az ipari telephelyektől, kikötőtől és repülőterektől, közlekedési és kommunikációs rendszerektől kezdve a csatorna- és

5 Mivel egy ilyen rövid íráshoz képest nagyon sok szempontot kellene megtárgyalni, sematikus és egyszerűsített módon fogom cikkemet folytatni, a részletes kidolgozást egy későbbi publikációra hagyva: Harvey (2003).

6 Az új imperializmus témáját a baloldalon Panitch vetette fel: Panitch (2000); I. még Gowan et al. (2001). Egyéb figyelemre méltó hozzászólói a témának: Petras és Veltmeyer (2001); Went (2002); Amin (2001); konzervatív és liberális perspektívákat vázol fel Ignatieff (2003) és Cooper (2002).

ivóvízhálózatig, lakásépítésig, kórházakig, iskolákig). Nyilvánvalóan ez nem kis szelete a gazdaságnak, nagy mennyiségű tőke és munkaerő felszívására képes, különösen gyors földrajzi terjeszkedés és élénkülés esetén.

A tőke- és munkaerő-felesleg ilyen beruházásokba történő újraelosztása pénzügyi és/vagy állami intézmények közvetítő szerepét igényli, melyek képesek hitelnyújtásra. Egy bizonyos mennyiségű „fiktív tőke” képződik, ami átcsoportosítható a jelen idejű felhasználástól jövőorientált projektekhez, mint az autópálya-építés vagy az oktatás, ezzel újra élénkítve a gazdaságot (esetleg ebbe beleértve az árutöbbletek iránti növekvő keresletet, mint például pólók és cipők iránt, tanárok és építőmunkások körében).⁷

Ha az épített környezetbe és társadalmi fejlesztésekbe irányuló beruházások termelékenynek bizonyulnak (például a későbbiekben elősegítik a tőkefelhalmozás hatékonyabb formáit), akkor a fiktív értékek megtérülnek (akár közvetlenül az adósság törlesztésével, akár közvetetten, például a magasabb adóbevételek állami adósságtörlesztésre fordításával). Ha nem, akkor kézzelfoghatóvá válhat az épített környezet vagy az oktatás terén felhalmozott értékek túlfelhalmozása, ami együtt jár ezen kintlevőségek (lakóépületek, irodák, ipari parkok, repülőterek stb.) leértékelődésével, vagy az infrastruktúrára felvett államadósság kifizetésének nehézségeivel (az állam pénzügyi válsága).

Ezek a beruházások fontos szerepet játszottak a kapitalizmus stabilizációjában, illetve destabilizációjában. Megjegyzem például, hogy az 1973-as válság kiindulópontja az ingatlanpiac világméretű összeomlása volt (kezdvé Németországban a Herstatt Bankkal, ami bedöntötte a Franklin Nationalt az Egyesült Államokban), amit nem sokkal ezután New York városának csődje követett 1975-ben (klasszikus esete annak, amikor a szociális ráfordítások meghaladják az adóbevételeket); hogy az évtizednyi Japán visszaesés eredete 1990-ben a föld, ingatlan és egyéb kintlevőségek árai spekulatív buborékának kidurranása volt, veszélybe sodorva az egész bankrendszert; hogy az 1997-es ázsiai összeomlás kezdete a thaiföldi és indonéziai ingatlanlufik kidurranása volt; és hogy az amerikai és brit gazdaság legfontosabb támasza, a többi szektorban 2001 közepétől kialakuló általános recessziót követően, az ingatlanpiacon mindvégig jelenlévő spekulációs lendület volt. 1998 óta a kínaiak folyamatosan növelték gazdaságukat, és olyan adósságból finanszírozott hatalmas megaprojektekbe történő beruházásokkal kísérelték meg felszívni munkaerő-feleslegüket – és elhárítani a társadalmi elégedetlenség veszélyét –, amelyek mellett eltörpül a hatalmas Három Szoros gáté (8500 mérföldnyi új vasút, hatalmas autópályák és urbanizációs projektek, komoly mérnöki munkák, hogy elvezessék a vizet a Jangcétól a Sárga folyóig, új repülőterek stb.). Úgy gondolom, furcsán veszi ki magát, hogy

7 Marx 'független rögzített tőkéjére' és 'fiktív tőkéjére' vonatkozó fogalmának kidolgozását l.: Harvey (1982: 9., illetve 10. fejezet); geopolitikai jelentőségükről pedig l.: Harvey (2001: 15. fejezet: „A kapitalizmus geopolitikája” [„The Geopolitics of Capitalism”]).

a tőkefelhalmozás legtöbb leírása (Brennerét is beleértve) vagy teljesen figyelmen kívül hagyja ezeket a kérdéseket, vagy másodlagos jelentőségüként kezeli őket.

Mindazonáltal a „kiigazítás” (*fix*) kifejezésnek kettős jelentése van. A teljes tőke-állomány egy meghatározott hányada hosszabb időre a szó szoros értelmében rögzül, fixálódik valamiféle fizikai alakzatban (annak gazdasági és fizikai élettartamától függően). Az állami kötelezettségvállalás bizonyos értelemben a szociális kiadásokat is területhez kötötté és földrajzilag mozdíthatatlanná teszi. (A következőkben azonban kizárom az elemzésből a társadalmi infrastruktúrát, mivel ez a kérdés túl bonyolult, és tisztázására ebben a szövegben nem áll rendelkezésre elegendő hely). Az állótőkének egy bizonyos része mobil (mint például a gépek, melyek könnyen felszedhetőek és áthelyezhetőek állomáshelyükről), de ezt leszámítva annyira helyhez kötött, hogy csak szétrombolása esetén mozdítható. A repülőgépek mobilak, de a repülőterek, amiket használnak, nem.

Másrészt azonban a tér- és időbeli kiigazítások egyfajta metaforái a kapitalizmus válságra adott – időbeli elhalasztás és földrajzi terjeszkedés általi – megoldásainak. A tér termelése, a munka megosztásának területileg teljesen új megszervezése, új és olcsóbb erőforrással rendelkező, a tőkefelhalmozásnak új dinamikát biztosító területek feltárása, és a kapitalista társadalmi kapcsolatok és intézményi működés (mint a szerződések szabályai és a magántulajdoni megállapodások) kapitalizmust megelőző társadalmi formákba történő behatolása sokféle lehetőséget biztosítanak a tőke- és munkaerő-felesleg felszívására. Az ilyen földrajzi terjeszkedések, újjászervezések és újjáépítések azonban sokszor fenyegetik a helyben rögzített, de még nem realizált értékeket. A hatalmas mennyiségű helyben rögzített tőke a más területekre irányuló térbeli kiigazítás akadályaként hat. A New York városát alkotó rögzített kintlevőségek értéke nem volt egyértelmű, ma sem az, és 1975-ben (valamint most, 2003-ban ismét) sokan úgy tekintettek (illetve tekintenek) nagyarányú leértékelődésük veszélyére, mint a kapitalizmus jövőjére vonatkozó egyik fő fenyegetésre. Ha a tőkét kivonják, az a pusztulás lenyomatát hagyja maga után (az olyan kapitalista központok, mint Pittsburg és Sheffield – vagy a világ más részein lévők, mint például Bombay – 1970-es és 1980-as években megtapasztalt dezindusztrializációja kiválóan szemlélteti ezt). Ugyanakkor, ha a túlfelhalmozott tőke nem tud vagy nem akar mozogni, akkor közvetlen leértékelődéssel néz szembe. Ezt a folyamatot a következőképpen foglalnám össze: a tőke egy adott időpontban szükségszerűen saját képére formál egy adott fizikai környezetet pusztán azért, hogy egy későbbi időpontban el kelljen pusztítania, amint folytatja a földrajzi terjeszkedést és az időbeli áthelyeződést, amik azon túlfelhalmozási válságokra kidolgozott megoldások, melyeket a kapitalizmus hajlamos rendszeresen létrehozni. Így írja be magát a kreatív rombolás (minden ártalmas társadalmi és környezeti következményével együtt) a kapitalizmus fizikai és társadalmi környezetének fejlődésébe.

Egy sor egyéb ellentmondás fakad a tér- és időbeli kiigazítások dinamikájából. Ha egy adott területen (mint amilyen a nemzetállam) tőke- és munkaerő-felesleg van, és ez belülről nem felszívható (akár földrajzi átrendezéssel, akár társadalmi beruházásokkal), akkor máshova kell őket elküldeni, hogy friss területeket találjanak a jövedelmező megtérüléshez, ellenkező esetben leértékelődnek. Ez sokféleképpen történhet. Árufelesleg esetén található máshol új piacok. De azok a területek, ahová ezek a feleslegek érkeznek, kell, hogy rendelkezzenek fizetőeszközzel, arannyal, valutatartalékkal (például dollárban), vagy kereskedelemre alkalmas árucikkkel. Árufeleslegek távoznak, és pénz vagy áruk áramlanak vissza. A túlfelhalmozás problémája csak rövid távon enyhül: csupán áttolódik a felesleg az árucikkekről a pénzre vagy más árucikkekre, bár ha az utóbbi esetben – mint az gyakran előfordul – olcsóbb nyersanyagról vagy egyéb forrásról van szó, akkor ez otthon ideiglenesen csökkentheti a profitrátát lehúzó nyomást. Ha a területek nem rendelkeznek tartalékokkal vagy kereskedelemre alkalmas árucikkkel, akkor rákényszerítik őket, hogy találjanak ilyet (ahogy Nagy-Britannia kényszerítette Indiát azáltal, hogy ópiumkereskedelmet kellett indítania Kínával a XIX. században, ami lehetővé tette, hogy az indiai kereskedelmen keresztül kivonják a kínai aranyat), vagy segítyt, illetve hitelt kapnak. Az utóbbi esetben pénzt hiteleznek vagy adományoznak egy területnek, hogy legyen mivel fizetnie az otthon megtermelt feleslegért. A britek ezt tették Argentínával a XIX. században, és a japán kereskedelmi többleteket az 1990-es években nagymértékben az Egyesült Államoknak nyújtott kölcsönök szívták fel, támogatandó az ottani konzumerizmust, mely segítette felvásárolni a Japán árukat.

Az ilyenfajta hitel- és piaci tranzakciók legalább rövid távon nyilvánvalóan képesek csillapítani a túlfelhalmozásból adódó problémákat. Kiválóan működnek egyenlőtlen földrajzi fejlődés esetén, ahol az egyik területen elérhető felesleg összepárosul a máshol meglévő hiányos ellátással. De a rendszeres hitelhez folyamodás kiszolgáltatottá teszi ezeket a területeket a spekulatív és fiktív tőkeáramlásokkal szemben, amelyek képesek mind éleníteni, mind aláaknázni a kapitalista fejlődést, sőt – mint az elmúlt években – felhasználhatóak arra, hogy durva leértékelődést idézzenek elő a sebezhető területekre.

A tőke exportja, különösen, ha munkaerőexporttal párosul, meglehetősen eltérő módon működik, és általában hosszabb távú hatásai vannak. Ebben az esetben a tőke (általában pénz) és munkaerő-feleslegek máshova távoznak, hogy az új területen beindítsák a tőkefelhalmozás folyamatát. A XIX. században Nagy-Britanniában létrejövő feleslegek az Egyesült Államokba és a telepes kolóniákhoz Dél-Afrikába, Ausztráliába és Kanadába találtak kiutat, új dinamikus felhalmozói központokat hozva létre ezeken a területeken, ami növelte a keresletet a brit termékek iránt. Mivel a kapitalizmusnak sok évbe kerülhet, hogy annyira beérjen ezeken a területeken (ha ez egyáltalán bekövetkezik valaha), hogy ők is túlfelhalmozzák a tőkét, az anyaország reménykedhet abban, hogy jó ideig

haszonélvezője lesz ennek a folyamatnak. Ez különösen igaz, ha az igényelt termékek fizikai infrastruktúrák (pl. vonatpályák vagy gátak), melyek szükségszerű alapjai a jövőbeli kapitalista felhalmozásnak. Azonban ezeknek az épített környezetre irányuló hosszú távú beruházásoknak a megtérülési rátája végső soron annak a függvénye, hogy a fogadó országban kialakul-e a felhalmozásnak egy erőteljes dinamikája. Nagy-Britannia ily módon hitelezett Argentínának a XIX. század második felében. Az Egyesült Államok az Európának (különösen Németországnak) és Japánnak nyújtott Marshall-terv kapcsán világosan látta, hogy saját gazdasági biztonsága (nem számolva a hidegháborús katonai szempontokkal) a kapitalista aktivitás ezen területeken való újjáéledésén alapul.

Abból fakadnak az ellentmondások, hogy a kapitalista felhalmozás új dinamikus terei végül felesleget hoznak létre, aminek a felszívásához földrajzi terjeszkedés szükséges. Japán és Németország a késő 60-as évektől kezdődően versenyre kel az amerikai tőkével, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy a XX. század előrehaladtával az amerikai tőke a brit fölé kerekedett (és hozzájárult a Brit Birodalom széteséséhez). Mindig érdekes rámutatni arra a pontra, ahol az intenzív belső fejlődés átfordul a tér- és időbeli kiigazítás keresésébe. Ez történt Japánnal a 60-as évek során először a kereskedelemben, aztán a – kezdetben Európába, később az Egyesült Államokba irányuló – tőkeberuházás exportjával, majd intenzív Kelet- és Dél-Ázsiába irányuló (mind közvetlen, mind portfólió-) beruházások által, végül a külföldre (különösen az Egyesült Államokba) irányuló hitelezéssel. Dél-Korea hirtelen kifelé nyitott az 1980-as években, majd rövidesen követte Tajvan is az 1990-es években. Mindkét esetre igaz, hogy nem pusztán pénzügyi tőkét, hanem a multinacionális tőke alvállalkozóiként az elképzelhető legerkölcselenebb munkaszervezési gyakorlatokat exportálták mindenfelé a világon (Közép-Amerikába és Afrikába csakúgy, mint Dél- és Kelet-Ázsia többi részébe).

Így a kapitalista fejlődés útjára még csak a közelmúltban sikeresen rálépők is – túlfelhalmozott tőkéjük miatt – hamar megérezték a tér- és időbeli kiigazítások szükségességét. Az a gyorsaság, ahogy bizonyos területek – mint Dél-Korea, Szingapúr, Tajvan, és most már Kína is – átalakultak nettó befogadóból nettó exportáló területekké, elég riasztónak bizonyul(t) a korábbi időszakokat jellemző lassabb tempóhoz képest. Azonban ugyanezt a logikát követve, a sikeres területeknek hozzá kell igazodniuk saját tér- és időbeli kiigazításuk bumerángthatásához. Kína azáltal, hogy felesleget szív fel Japánból, Koreából és Tajvanból közvetlen külföldi beruházások formájában, hamarosan kiszorítja ezeket az országokat sok termelési és exportágazatból (különösen a kevesebb hozzáadott értéket igénylő és munkaintenzív fajtából, de ez gyorsan elmozdul a nagyobb hozzáadott értéket igénylő áruk felé is). A Brenner által meghatározott általános túlkapacitás ezáltal elszaporodó és egymásba kapcsolódó tér- és időbeli kiigazítások sorozataiban kulminálódhat, elsősorban Dél- és Kelet-Ázsia-szerte, majd további elemeket hozzáadva

Latin-Amerikában – különösen Brazíliában, Mexikóban és Chilében –, újabban pedig kiegészülve Kelet-Európával. Másfelől ugyanakkor érdekes, hogy az Egyesült Államok – nagyrészt a dollár, mint biztonságos globális valutatartalék szerepével magyarázhatóan, amely a szeniorátus hatalmát biztosítja – az elmúlt években eladósodásának nagyarányú növekedése miatt tőkefeleslegeket szívott fel elsősorban Kelet- és Dél-Ázsiából, de más területekről is.⁸

Mindezek eredménye azonban növekvő és ádáz nemzetközi verseny, amiből egyre több dinamikus tőkeakkumulációs központ emelkedik ki, hogy a nemzetközi porondon erőteljes túlfelhalmozási áramlatok közepette megvívjon egymással. Mivel hosszú távon mindegyikük nem boldogulhat, vagy összeroskad a leggyengébb és súlyos leértékelődési válságba zuhan, vagy geopolitikai összecsapások törnek ki kereskedelmi háborúk, valutaháborúk vagy akár katonai összecsapások formájában (a XX. század két világháborújához hasonlóan, melyek kapitalista hatalmak között zajlottak). Ebben az esetben a leértékelődést és a rombolást (ahogyan az amerikai pénzügyetkek ellátogattak Kelet- és Dél-Ázsiába 1997-1998-ban) exportáljuk, és a tér- és időbeli kiigazítás lényegesen vérszjósóbb formát ölt. Még néhány további megállapítást kell azonban tennünk erről a folyamatról, hogy jobban megértsük, valójában hogyan is alakul ki.

BELSŐ ELLENTMONDÁSOK

A *Jogfilozófia* alapvonalaiiban Hegel leírja, hogyan vezet a burzsoá társadalom belső dialektikája – azáltal, hogy az egyik oldalon a jólét túlfelhalmozását, a másik oldalon pedig egy nincstelen csőcseléket hoz létre – olyan megoldások kereséséhez, mint a külső kereskedelem és gyarmatosító/birodalmi gyakorlatok. Elveti annak lehetőségét, hogy a társadalmi egyenlőtlenség és instabilitás problémáját az újraelosztás belső mechanizmusaival meg lehetne változtatni (Hegel 1983). Lenin Cecil Rhodest idézi, aki azt állítja, hogy a külföldi gyarmatosítás és imperializmus volt az egyetlen lehetséges módja annak, hogy elkerülhető legyen a hazai polgárháború (Lenin 1981). Egy területileg lehatárolt társadalmi formáción belüli osztályviszonyok és -harcok kifelé irányuló tér- és időbeli kiigazítások keresésének irányába hatnak.

Itt válik számunkra érdekessé a következő, XIX. század végéről származó bizonyíték. Joseph Chamberlain (ismertebb nevén „radikális Joe”) erősen magáévá tette a birminghami liberális manufaktúrák érdekeit, és eredetileg ellenezte az imperializmust (például az 1850-es évekbeli afgán háborúk idején). A saját városabeli, birminghami termelést és fogyasztást elősegítő oktatási reform, valamint a társadalmi és fizikai infrastruktúrára irányuló fejlesztések híve volt. Úgy vélte, ez termelékeny elvezető csatornát biztosít

8 A szeniorátus fontosságát Carchedi (2002) vizsgálja.

a feleslegeknek, és hosszú távon megtérül. A liberális-konzervatív mozgalom egyik fontos szereplőjeként első kézből érzekelte a nagy-britanniai osztályharc emelkedő szintjét, és 1885-ben tartott híres beszédében arra szólítja fel a tulajdonosi osztályokat, hogy vegyék tudomásul, kötelezettségeik vannak a társadalommal szemben (például javítani a leginkább rászoruló életkörülményeit, és befektetni a nemzet érdekét szolgáló társadalmi és fizikai infrastruktúrába), ahelyett, hogy saját személyes – tulajdonosi – jogaikra koncentrálnának. A tulajdonosi osztályok ezt követő felzúdulása álláspontja visszavonására kényszerítette, és ettől kezdve az imperializmus egyik leghevesebb pártolója lett (gyarmati miniszterként a búr háború szörnyűségeibe vezetve végül Nagy-Britanniát). Ez a karrierpálya kifejezetten jellemző erre az időszakra. Franciaországban Jules Ferry, a belső reformok, különösen az oktatás 1860-as évekbeli egyik lelkes híve az 1871-es Kommünt követően a gyarmatosítás képviselőjévé vált (Franciaországot a dél-ázsiai ingoványba vezetve, amit 1954-ben a Dien Bien Phu-i vereség tetőzött be); Crispi a délolasz földproblémát próbálta megoldani afrikai gyarmatosítással; még maga Theodore Roosevelt is az Egyesült Államokban, miután Frederic Jackson Turner tévesen bejelentette, hogy – legalábbis amíg beruházási lehetőségekről van szó – az amerikai határokat lezárják, átváltott a belső reformokról az imperialista irányvonal támogatására.⁹

Ezen esetek mindegyikére igaz az, hogy az imperializmusnak egy ilyen liberális formája felé fordulás (mely ugyanakkor a fejlődés és egyfajta civilizatorikus küldetés ideológiájával párosult) nem abszolút gazdasági kényszerből következett, hanem a burzsoázia attól való vonakodásából, hogy lemondjon az őt illető osztályelőjogok bármelyikéről; vagyis abból, hogy meggátolták annak lehetőségét, hogy a túlfelhalmozást otthoni szociális reformokon keresztül lehessen elvezetni. A tőketulajdonosok mai heves ellenállása az Egyesült Államokban bármely újraelosztási vagy belső társadalomjobbító politikával szemben hasonlóan nem hagy más lehetőséget az országnak, mint a határokon kívül keresni megoldást a gazdasági nehézségekre. Az ehhez hasonló belső osztálypolitika kényszerített rá több európai hatalmat arra, hogy a határaikon kívül keressenek megoldást a problémáikra 1884-től 1945-ig, ezzel sajátos színezetet adva az európai imperializmus későbbi formáinak. Sok liberális, sőt radikális személyiség büszke imperialistává lett ezekben az években, és a munkásmozgalmak jelentős része meg volt győződve, hogy az imperialista tervekkel valami olyasmit támogat, ami elengedhetetlen jóléte megvalósulásához. Ez mindazonáltal megkövetelte, hogy a burzsoá érdekek teljesen irányításuk alá

9 Az osztályharc dinamikáira adott válaszként adott több kapitalista országban is megfigyelhető radikális eltolódásnak – melynek következtében nem belső, hanem külső megoldásokat kerestek a politikai-gazdasági problémákra – a története olvasható egy kevésbé ismert, mégis meglehetősen lebilincselő gyűjteményben (Julien et al. 1949), ahol Ferry, Chamberlain, Roosevelt, Crispi és mások esetét mind viszonylagos részletességgel elemezték.

vonhassák az állami irányelveket, az ideológiai apparátusokat és a katonai erőket. Arendt ezért értelmezi úgy az eurocentrikus imperializmust, véleményem szerint helyesen, mint „a burzsoáz politikai uralom első, semmint a kapitalizmus utolsó fázisát” – ahogy azt Lenin leírta.¹⁰ Erre a gondolatra az összegzésben visszatérek.

A HATALOM TÉR FELETTI URALMÁT KÖZVETÍTŐ INTÉZMÉNYI BERENDEZKEDÉSEK

Henderson rámutat egy nemrég megírt cikkében, hogy 1997-98-ban a Tajvan és Szingapúr (mindketten viszonylag sértetlenül jutottak túl a válságon, leszámítva az árfolyamleértékelődést), valamint Thaiföld és Indonézia (akik majdnem teljes gazdasági és politikai összeomlást éltek át) közötti különbség mögött az állami pénzügyi irányelvekben található különbségek húzódnak meg (Henderson 1999). Az előbbieket erős állami kontroll és védett pénzügyi piacok segítségével elszigetelték magukat a tulajdonosi piac spekulációs hullámaitól, míg az utóbbiak nem. Az ilyen különbségek igen sokat számítanak. A közvetítő intézmények által kialakított formák termékei, és egyúttal létrehozói is a tőkefelhalmozás hajtóerőinek.

Az állam, az állam feletti és a pénzügyi hatalmak, valamint a (termelésen és szelektív leértékelődésen keresztül megvalósuló) tőkefelhalmozás általánosabb dinamikái közötti kapcsolatok zűrzavaros mintázata kétségkívül a legjelentősebb és legkomplexebb eleme az egyenlőtlen földrajzi fejlődés és az imperialista politika 1973 óta tartó történetének.¹¹ Véleményem szerint Gowan a nemzetközi kapitalizmus 1973 utáni átstrukturálódását

10 L. Arendt (1968). Sok kísérteties hasonlóság található napjaink állapota és Arendt XIX. századi helyzetére vonatkozó elemzése között. Például a következő kivonat esetében: „Az imperialista terjeszkedést egy furcsa gazdasági válság robbantotta ki, a tőke túlfelhalmozása és a »nélkülözhető« pénz megjelenése, a túlzott megtakarítás következménye, ami többé nem talált termelékeny befektetést a nemzeti határokon belül. Most először nem a hatalom bevetése követte ki a pénz befektetésének útját, hanem a pénz exportját követte aláztatosan a hatalom exportja – mivel az ellenőrizetlen, távoli országokba irányuló befektetések a társadalom széles rétegeinek szerencsésjátékossá válásával fenyegettek –, hogy a teljes kapitalista gazdaságot termelő rendszerből pénzügyi spekulációs rendszerré változtassa, és hogy a termelés profitját a jutalék profitjával helyettesítse. Az imperialista korszakot közvetlenül megelőző évtized, az előző évszázad hetvenes éveit, a szélhámosság, a pénzügyi botrányok és a tőzsdei piaci hazardőrkedés példátlan növekedéséről tanúskodnak (i.m.: 15).

11 Brenner (2002) kísérli meg ezen zűrzavar legáltalánosabb és legszintetikusabb leírását. A kelet-ázsiai összeomlás részleteiről l.: Wade és Veneroso (1998); Henderson (1999); Johnson (2000); a *Historical*

helyesen értelmezi úgy, mint az Egyesült Államok hazárdörködéseinek sorozatát, hogy a világ gazdasági ügyleteiben elfoglalt vezető szerepét fenntartsa, Európával, Japánnal, később pedig Kelet és Dél-Ázsiával szemben (Gowan 1999). Mindez Nixon kettős stratégiájával – az olajár magasán tartása és pénzügyi dereguláció – kezdődik az 1973-as válság során. Ezt követően az amerikai bankok megkapták a kizárólagos jogot, hogy újrahasznosítsák a Perzsa-öbölben felhalmozódott hatalmas mennyiségű petrodollárt. Ez megerősítette az Egyesült Államok globális pénzügyi tevékenységekben betöltött központi szerepét, és mellékesen – az Egyesült Államokon belüli pénzügyi szektor deregulációjával – ez segítette New York saját helyi gazdasági válságából való megmentésében. Kialakítottak egy erős Wall Street/amerikai pénzügyminisztérium pénzügyi rendszert¹², mely rendelkezett a nemzetközi pénzügyi intézetek (mint például az IMF) feletti kontrollal, és azzal a képességgel, hogy hitelmanipulációs és adósságkezelési tevékenységei által fellendítsen vagy ellehetetlenítsen sok gyengébb külföldi gazdaságot. Gowan érvelését követve, ez a pénzügyi és monetáris rendszer az egymást követő amerikai kormányok számára „a gazdasági kormányzás kiváló eszközeinek bizonyult abban, hogy elősegítse mind a globalizáció folyamatát, mind az ehhez kapcsolódó belföldi neoliberális átalakulásokat”. A rendszer válságok által gyarapodott. „Az IMF fedezi a kockázatokat és biztosítja, hogy az amerikai bankok ne legyenek veszteségesek (más országok fizetik ki őket strukturális kiigazításon stb. keresztül), a helyi válságokból történő tőkekimenekítés pedig végül a Wall Street erejét növeli...” (Gowan 1999: 23, 35). Az eredmény az amerikai gazdasági hatalom (ahol csak lehetséges, másokkal szövetkezve történő) kiterjesztése, a piaci nyitás kikényszerítése főleg tőke- és pénzügyi mozgások esetén (ami jelenleg az IMF-tagság feltétele), és egyéb neoliberális gyakorlatok előírása a világ többi része számára (ezt a folyamatot a WTO tetőzi be).

Két fontos dolgot kell kiemelni ezzel a rendszerrel kapcsolatban. Először is, a szabad kereskedelmet sokszor úgy ábrázolják, mint a világ felnyitását a szabad és nyitott verseny előtt. De ez a teljes érvelés hibás a monopóliumok és az oligopóliumok hatalmának következtében mind a termelésben, mind a fogyasztásban, mint arra Lenin sokkal ezelőtt rámutatott. Az USA például újra meg újra felhasználta a hatalmas amerikai piacra való belépés tilalmának a fegyverét, hogy más nemzeteket kívánságai teljesítésére kényszerítsen. A legutóbbi (és legdurvább) példa erre az érvelésre Robert Zoellick amerikai

Materialism folyóirat különszáma: Vol. 8, 2001: „Focus on East Asia after the Crisis” (ebből P. Burkett és M. Hart-Landsberg, „Crisis and Recovery in East Asia: The Limits of Capitalist Development”).

12 Különböző elnevezéseket javasoltak erre vonatkozóan. Gowan a Wall Street-i dollárrezsimet (Dollar Wall Street Regime) részesíti előnyben, de én a Wall Street-pénzügyminisztérium-IMF komplexumot (Wall Street-Treasury-IMF complex) ajánlanám, Wade és Veneroso (1998) nyomán.

kereskedelmi főképviseletől származik, arra vonatkozóan, hogy ha Lula, az újonnan megválasztott brazil munkáspárti elnök nem működik együtt az Americasra vonatkozó amerikai szabad piaci tervekkel, akkor azon kaphatja magát, „hogy az Antarktiszra lesz kénytelen exportálni”.¹³ Tajvan és Szingapúr, attól való félelmében, hogy az USA megtiltja számukra az amerikai piacra való belépést, arra kényszerült, hogy szerződjön a WTO-val – és ezáltal arra, hogy megnyissa pénzügyi piacait a spekulatív tőke előtt. Az amerikai pénzügyminisztérium unszolására Dél-Korea ugyanezre kényszerült 1998-ban, hogy megkaphassa az IMF mentőcsomagját. Az USA az „erőpróba-jutalmak” (challenge grants) elnevezésű, szegény országoknak felajánlott segélyekhez akar kapcsolni egy a pénzügyi intézmények kompatibilitására vonatkozó feltételt. A termelési oldalon a nagyrészt a központi kapitalista régiókban elhelyezkedő oligopóliumok ténylegesen irányítják a vetőmagok, a trágya, az elektronika, a számítógépes szoftverek, a gyógyszerészeti, illetve a petróleumtermékek és még sok minden más termelését. Ezen feltételek mellett az új piacok felnyitása nem a versenyt segíti elő, hanem csupán lehetőséget teremt a monopóliummal rendelkező hatalmak elszaporodásához, annak mindenféle társadalmi, ökológiai, gazdasági és politikai következményével együtt. Jól jellemzi a helyzetet, hogy a nemzetközi kereskedelem közel kétharmada a főbb nemzetközi vállalatokon belüli és közötti tranzakcióként van elszámolva. Még egy olyan látszólag jóindulatú kezdeményezés esetében is, mint a zöld forradalom – és ebben a legtöbb hozzászóló egyetért –, a mezőgazdasági termelés növekedését a mezőgazdasági szektoron belüli jólét számottevő koncentrációja és a monopolizált behatásoktól való függés magasabb szintje kísérte szerte Dél- és Kelet-Ázsiában. Az Egyesült Államok dohánycégeinek kínai piacra való behatolása jócskán kompenzálta őket a saját országukban elszenvedett veszteségeikért, miközben bizonyára közegészségügyi válságot fog okozni Kínában az elkövetkező évtizedekben. Mindezt figyelembe véve, az általános érvelés, miszerint a neoliberalizmus inkább nyílt versenyről, semmint monopolisztikus ellenőrzésről vagy oligopolikus struktúrákon belüli versenyről szól, csalárdnak bizonyul, melyet – mint általában – a piaci szabadságok fetiszmusa rejt el előlünk. A szabad kereskedelem nem jelent méltányos kereskedelmet.

Ugyanakkor, mint azt a szabad kereskedelem szószólói is elismerik, hatalmas különbség van az áruk szabad kereskedelme és a pénzügyi tőke szabad mozgása között (l. Bhagwati 1998). Ez rögtön felveti annak a problémáját, hogy a piaci szabadság melyik fajtájáról beszélünk. Egyesek, mint Bhagwati, hevesen védik az áruk szabad áramlását, de szembe helyezkednek azzal a gondolattal, hogy ez szükségszerűen érvényes a pénzügyi mozgásokra. A nehézség itt a következőben rejlik. Egyrészt a hitelmozgások életbevágóan fontosak a termelékeny beruházásokhoz és a tőke egyik termelési ágazatból vagy helyről egy másikba történő átcsoportosításához. Hasonlóan fontos szerepet játszanak abban,

13 Vezércikk, *The Buenos Aires Herald*, 2002. 12. 31.: 4.

hogya a fogyasztói szükségleteket – például az ingatlanpiac esetében – kiegyensúlyozott viszonyba hozzák a termelőerőkkel, egy térben széttagolt, egyes tereiben felesleggel, máshol hiánnyal tarkított világban. Ezen szempontokat figyelembe véve a pénzügyi rendszernek – állami beavatkozással vagy anélkül – központi szerepe van abban, hogy koordinálja az egyenlőtlen földrajzi fejlődés általi tőkeakkumuláció dinamikáit.

Másrészt azonban a pénzügyi tőke sok haszontalan tevékenységgel jár együtt, ahol a pénzt pusztán arra használják, hogy még több pénzt termeljen, az áruk jövőjére, valutaértékekre, adósságra és hasonlókra irányuló spekulációkkal. Amikor nagy mennyiségű tőke válik elérhetővé ezen célkitűzések megvalósításához, a nyitott tőkepiacok olyan spekulatív tevékenységek közegévé válnak, melyek közül néhány – mint az láttuk az 1990-es években a „dot.com”-nál és a tőzsdepiaci „lufiknál” – önbeteljesítő jóslattá válik; éppúgy, mint a fedezeti alapok, felfegyverkezve több ezer milliárd befolyásuk alatt álló dollárral, csödbe juttathatják Indonéziát vagy akár Dél-Koreát, attól függetlenül, hogy mekkora erőt képvisel a mögöttük álló gazdaság. Ami a Wall Streeten történik, annak nagyrészt semmi köze a termelékeny tevékenységekbe történő beruházások megkönnyítéséhez. Mindez tisztán spekulatív (innen ered a „kaszinó”, „rabló”, vagy akár a „keselyű kapitalizmus” elnevezés – a 2,3 milliárd dolláros mentőcsomaggal kíségetett Long Term Capital Management esete emlékeztethet minket arra, hogy a spekulációk könnyen sülnhetnek el rosszul). Mindazonáltal ennek a tevékenységnek mélyreható hatásai vannak a kapitalista felhalmozás egészének dinamikájára nézve. Mindenekelőtt megkönnyíti a politikai-gazdasági hatalom újraközpontosítását elsősorban az USA-ba, de más központi országok pénzügyi piacaira (Tokió, London, Frankfurt) is.

Az, hogy mindez hogyan történik, függ a központi országokon belül kialakult osztályszövetségek domináns formáitól, a nemzetközi egyezmények kapcsán folytatott tárgyalások során ezen országok közt kialakuló erőegyensúlytól (mint az új nemzetközi pénzügyi intézményrendszer kapcsán, ami a '90-es évek közepi úgynevezett Washingtoni Konszenzus intézményét váltotta fel 1997-98-ban) és a tőkefelesleg kapcsán meghatározó szereplők által mozgósított politikai-gazdasági stratégiáktól. A „Wall Street-pénzügyminisztérium-IMF” komplex felemelkedése az Egyesült Államokon belül, mely képes a nemzetközi intézmények ellenőrzésére, valamint más pénzügyi és kormányzati intézményeken keresztül hatalmas pénzügyi erő megmozgatására szerte a világon, meghatározó és egyben problematikus szerepet játszott az elmúlt évek globális kapitalizmusának dinamikáiban. Azonban ez a hatalmi központ csak úgy tud működni, mint ahogy ezt jelenleg teszi, mivel a világ többi része be van hálózva és sikeresen rá van akasztva (illetve effektíve fel van akasztva) egy összefonódó pénzügyi és kormányzati (a szupranacionális szintet is beleértve) intézmények által strukturált keretre. Ebből adódik az együttműködés – például a G7 nemzetek központi bankárai között – és a különböző nemzetközi

egyezmények jelentősége (átmenetileg a árfolyamstratégiák esetében és általánosabban a WTO kapcsán), melyek a speciális nehézségekre hivatottak reagálni.¹⁴ Amennyiben pedig a piaci hatalom nem elegendő egyes célok megvalósításához és ellenszegülő elemek vagy „lator államok” sorba való beállításához, akkor a megkérdőjelezhetetlen hatalommal bíró amerikai katonai erő (titkoltan vagy nyíltan) rendelkezésre áll az ügy keresztülvitelére.

A nemzetközi egyezmények ezen komplex rendszerét az ideális kapitalista világban arra használnák fel, hogy a bővített újratermelést (növekedést) fenntartsák és támogassák. Azonban, mint a háború a diplomáciában, az állami hatalom által támogatott pénzügyi tőke beavatkozása gyakran egyéb eszközök általi felhalmozássá válhat. Az államhatalmak közti szentségtelen szövetség és a pénzügyi tőke ragadozó hajlamai képezik a „keselyű kapitalizmus” sarokpontját, melyet sokkal inkább a pénzeszközök leértékelésének és elcsúsztatásának, mint termelékeny beruházásokkal történő felépítésének szentelnek. De hogyan értelmezzük a felhalmozás és leértékelődés ezen egyéb módjait?

KISEMMIZÉS ÁLTALI FELHALMOZÁS

A Tőkefelhalmozásban Luxemburg a kapitalista felhalmozás két különböző oldalára koncentrált:

Az egyik az árupiacon és az érték többlet termelésének helyszínén megy végbe – a gyárban, a bányában, a mezőgazdasági birtokon. A felhalmozás – erről az oldalról nézve – tisztán gazdasági folyamat, amelynek legfontosabb fázisa a tőkés és a bérmunkások között játszódik le, de mindkét fázisban: a gyár területén és a piacon kizárólag az árucserének, egyenértékek cseréjének korlátai között mozog. Formálisan a béke, a tulajdon és az egyenlőség uralkodik itt, és a tudományos elemzés éles dialektikájára van szükség ahhoz, hogy leleplezzük: hogyan csap át a felhalmozáskor a tulajdonjog idegen tulajdon elidegenítésébe, az árucseré kizsákmányolásba, az egyenlőség osztályuralomba. A tőkefelhalmozás másik oldala a tőke és a nem tőkés termelési formák között játszódik le. Színtere a világ színpada. Itt az uralkodó módszerek: a gyarmatosító politika, a nemzetközi kölcsönrendszer, az érdekszférák politikája és a háborúk. Itt teljesen leplezetlenül és nyíltan lép színre az erőszak, a csalás, az elnyomás, a fosztogatás, és nagy fáradtságba kerül, hogy az erőszakos politikai cselekmények és erőpróbák eme forgatagából kiemeljük a gazdasági folyamat szigorú törvényeit. A felhalmozás ezen két

14 Gowan (1999) és Brenner (2002) érdekes párhuzamos leírásokat kínálnak, anélkül azonban, hogy bárhol is hivatkoznának egymásra.

oldala, érvelése szerint, „szervesen kapcsolódik egymáshoz”, és „csak együtt jelölik ki a tőke történelmi pályáját” (Luxemburg 1979: 372-373)¹⁵.

Marx tőkefelhalmozásról szóló általános elmélete bizonyos meghatározó kiinduló feltevésekre épül, amelyek nagyrészt egybeesnek a klasszikus politikai gazdaságtan előfeltevéseivel, és amelyek kizárják az eredeti felhalmozási folyamatokat. Ezen előfeltevések a következők: szabadon működő kompetitív piac a magántulajdon intézményi garanciáival, jogi individualizmus, szerződések szabadsága és megfelelő jogi struktúra, valamint a segédkező állam által garantált kormányzás, ami a pénz – mint értékraktár és a forgalom médiuma – integritását is biztosítja. A kapitalista szerepe, mint árutermelő és -cserélő, már intézményesült, és a munkaerő áruvá vált, amivel általánosságban saját értékén kereskednek. Az „eredeti” tőkefelhalmozás már végbement, és a felhalmozás már mint bővített újratermelés zajlik (bár az élőmunka termelésben való kizsákmányolásán keresztül) egy a „béke, tulajdon és egyenlőség” feltételhármásban működő zárt gazdaságban. Ezen előfeltevések lehetővé teszik számunkra, hogy lássuk, mi történik, ha a politikai közgazdaságtan klasszikusainak liberális projektje, vagy napjainkban a neoklasszikus közgazdászok neoliberais projektje megvalósul. Marx dialektikus módszerének éleselméjűségét bizonyítja, hogy rámutat, a piac liberalizációja – a liberálisok és neoliberaisok hitvallása – nem harmonikus államot eredményez, ahol mindenki jobb helyzetbe kerül. Ellenkezőleg, soha nem látott szintű társadalmi egyenlőtlenséget teremt, ahogy ezt az elmúlt 30 év neoliberalizmusának nemzetközi tendenciája – különösen azokban az országokban, mint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok, akik leginkább ezen politikai vonal mellett voksoltak – ténylegesen tette. Ugyanakkor, Marx jóslata szerint, súlyos és növekvő instabilitást is teremt, ami olyan krónikus túlfelhalmozási válságokhoz fog vezetni, mint amilyeneknek jelenleg tanúi vagyunk.

Ezen előfeltevések hátránya, hogy a kizsákmányolásra, csalásra és erőszakra épülő felhalmozást egyfajta „eredeti fejlődési szintre” számúzi, melyet vagy többé nem tekint relevánsnak, vagy, mint Luxemburnál, valamiféleképpen a „kapitalista rendszeren kívülként” kezeli. A kapitalista felhalmozás hosszú történeti földrajzán belül az eredeti felhalmozás kizsákmányoló technikái által játszott folyamatos és kitartó szerepnek az általános újjáértékelése ezért nagyon is helyénvaló, mint ahogy azt többen a közelmúlt-

15 Luxemburg egy alulfogyasztási (a tényleges kereslet hiánya) elméletre alapozza leírását, mely meglehetősen eltérő következtetésekhez vezet, mint a túlfelhalmozási elméletek (a jövedelmező tevékenységre való lehetőségek hiánya) esetén, mint amilyenell én is dolgozom. A kismennyiség általi felhalmozásnak és túlfelhalmozáshoz való viszonyának teljes kifejtése a *The New Imperialism* c. könyvben olvasható (Harvey 2003).

ban megfigyelték.¹⁶ Tekintve, hogy furcsának tűnne egy jelenleg is fennálló folyamatot „eredetinek” nevezni, én a továbbiakban ezeket a terminusokat a „felhalmozás kisemmizés által” fogalmával fogom helyettesíteni.

Marx eredeti felhalmozásról készült leírásának közelebbi vizsgálata módszerek széles skáláját fedi fel előttünk. Ezek magukban foglalják a kommodifikációt és a föld privatizációját, valamint a paraszti népesség erőszakos kiűzését; a különböző tulajdonjogok átalakítását – köz, kollektív, állami stb. – exkluzív magántulajdon-jogokká; a közjavakhoz való jogtól való megfosztást; a munkaerő kommodifikációját és alternatív, bennszülött termelési és fogyasztási formák visszaszorítását; a vagyontárgyak – a természeti erőforrásokat is beleértve – gyarmati, újgyarmati és birodalmi elsajátításának folyamatát; a csere monetarizációját és az adóztatást, különösen a föld esetében; a rabszolga-kereskedelmet; illetve uzorát, az államadósságot, és végül a hitelrendszert. Az állam, az erőszak monopóliumával és a törvényesség feltételeinek meghatározásával, központi szerepet játszik ezen folyamatoknak mind a támogatásában, mind az előmozdításában; jelentős bizonyíték erre, amint azt Marx felveti és Braudel megerősíti, hogy a kapitalista átmenet alapvetően függött az állam hozzáállásától – jelentősen támogató Nagy-Britanniában, kevésbé Franciaországban, és, egészen a közelmúltig, erősen ellenséges Kínában.¹⁷ Kína eltolódása az eredeti felhalmozás irányába azt mutatja, hogy aktuális ügyről van szó, és értelemes a bizonyíték, különösen Kelet- és Dél-Ázsiában, hogy az állami irányelvek és politikák (vegyük például Szingapúr esetét) központi szerepet játszottak a tőkefelhalmozás intenzitásának és új útjainak meghatározásában. A fejlesztő állam (*developmental state*) szerepe a tőkefelhalmozás elmúlt szakaszaiban ezért alapos vizsgálat tárgyát képezte.¹⁸ Elegendő visszaidézni Bismarck Németországát vagy Meidzsi Japánját, hogy belássuk, ez a helyzet régóta fennáll.

Minden Marx által említett jellegzetesség mindvégig értelemesen jelen volt a kapitalizmus történeti földrajza során, sőt némelyik ezek közül jelenleg fontosabb szerephez

16 Perelman (2000). Széles körű vita található a *The Commoner*-ben is (www.thecommoner.org) az új bekerítésekéről és arról, hogy vajon az eredeti felhalmozás tisztán történelmi, vagy máig zajló folyamatként értelmezendő-e. DeAngelis (<http://homepages.uel.ac.Uk/M.DeAngelis/PRIMACCA.htm>) kiváló összefoglalást nyújt erről.

17 L.: K. Marx, *A tőke* I. kötet; Marx és Engels (1967); Braudel (1977).

18 Wade és Veneroso (1998: 7) a következő meghatározást javasolja: „a fejlesztő állam magas háztartási megtakarítások, plusz a vállalati adósság/nyereség magas arányszáma, plusz banki-vállalati-állami együttműködés, plusz nemzeti ipari stratégia, plusz nemzetközi versenyképességre vonatkozó befektetésösztönző feltételek összessége”. A klasszikus tanulmány: Johnson (1982); ugyanakkor az állami irányelvek gyakorlati hatása a gazdasági növekedés relatív rátáira jól dokumentált: Webber és Rigby (1996).

jut, mint a múltban. A hitelrendszer és a pénzügyi tőke, mint ahogy azt mind Lenin, mind Hilferding, mind Luxemburg megjegyzi, nagyobb hatással bírt, mint a kizsákmányolás, a család és a rablás. Részvényértékesítés, pilótajátékok, infláció általi strukturált vagyonpusztítás, a vagyon kimentése fúzió és beszerzés által, az adósságteher szintjének értékesítése, olyan szintű adósságterhek létrejöttének elősegítése, melyek még fejlett kapitalista országokban is adósrabszolgasorba taszítanak teljes népességcsoportokat, nem is beszélve a vállalati csalásokról, a vagyontárgyaktól való megfosztásról (a nyugdíjalapok kifosztása, valamint részvények és vállalatok összeomlása általi megtizedelése) hitelek és részvények manipulációja által – ezek mindegyike központi jelentőségű a jelenkori kapitalizmus működésében. Az Enron összeomlása sok embert fosztott meg megélhetésétől és nyugdíjjogosultságától. De mindenekelőtt a fedezeti alapok és a pénzügyi tőke egyéb főbb intézményei által végrehajtott spekulációs kisemmizésre kell úgy tekintenünk, mint a jelenkor kisemmizés általi felhalmozásának sarokpontjára. A Dél- és Kelet-Ázsiában előidézett likviditási válsággal a fedezeti alapok jövedelmező vállalkozásokat juttattak csődbe. Ezeket a vállalkozásokat alacsony árakon vásárolhatták fel a központi országok tőkefeleslegeikkel, ezáltal lebonyolítva azt, amire Wade és Veneroso mint „az elmúlt ötven év legnagyobb békeidőben lezajló – hazai (vagyis délkelet-ázsiai) tulajdonosoktól külföldieknek (vagyis amerikaiaknak, japánoknak, európaiaknak) – vagyonáthelyeződéseként” hivatkozik (Wade és Veneroso 1998).

A kisemmizés általi felhalmozás egészen új mechanizmusai előtt is megnyílik az út. A szellemi tulajdonjogok hangsúlyos szerepe a WTO-tárgyalásokon (és az úgynevezett TRIPS-egyezmény) olyan jövő felé mutat, amelyben a genetikai eszközök és számos egyéb termék szabadalmaztatása és engedélyeztetése egész társadalmak ellen fordítható, s melyeknek környezetgazdálkodási gyakorlatai döntő szerepet játszottak maguknak az eszközöknek a kifejlesztésében. A biokalkodás virul, és a világ genetikai erőforrás-tartalékainak kifosztása folyamatban van, aminek néhány multinacionális cég a haszonélvezője. A globális környezeti közjavak (föld, levegő, víz) gyorsuló kimerülése és az élőhelyek pusztulásának elszaporodása – ami eleve kizár a tőkeintenzíven kívül bármiféle egyéb mezőgazdasági termelési formát – szintén a természet minden megjelenési formájának erőteljes kommodifikációjából következik. A kulturális formák, történetek és az intellektuális kreativitás kommodifikációja széles körű kisemmizéssel jár együtt – a zeneipar hírhedt a *grassroots* kultúra és a kreativitás kisajátításáról és kizsákmányolásáról. Az eddigi közvagyon (mint például az egyetemek) nagyvállalatok általi átvétele és privatizációja – nem beszélve a víz és egyéb közszolgáltatások privatizációjának az egész világot elárasztó hullámáról – a „közjavak elkerítésének” új hullámát jelenti. Csakúgy, mint korábban, az állam hatalmát arra használják, hogy akár a nép akaratával szemben is kikényszerítsék ezeket az átalakulásokat. És csakúgy, mint a múltban, ezek az események ma is széles körű ellenállást

váltak ki, ezek képezik az antiglobalizációs mozgalom magját.¹⁹ A múlt osztályharcai során kiharcolt közösségi tulajdonjogok (nyugdíjhoz, jóléthez, vagy nemzeti egészségügyi ellátáshoz való jog) privát területre való visszaterelése az egyik legszörnyűbb a neoliberális ortodoxia nevében gyakorolt kismemmiző politikák közül. A Bush-kormánynak a társadalombiztosítás privatizációjára és a nyugdíjakat a tőzsde szeszélyeinek való kiszolgáltatására irányuló terve egyértelmű esetei ennek. Ezek után nem meglepő, hogy a közelmúltban az antiglobalizációs mozgalmon belül a közjavak visszakövetelésével, valamint a tőke és az állam kisajátításukban vállalt együttes szerepének támadásával kapcsolatos témák váltak a leghangsúlyosabbá.

A kapitalizmus kannibalisztikus, valamint zsákmányszerző és csaló gyakorlatokat is internalizál. Azonban, mint azt Luxemburg meggyőzően megfogalmazta, „gyakran nehéz az erőszakos politikai cselekmények és erőpróbák eme forgatagából kiemelni a gazdasági folyamat szigorú törvényeit”. A kismemmizés általi felhalmozás sokféle módon történhet, és az eljárás módjában sok minden esetleges és véletlenszerű. Mégis jelen van minden történelmi korszakban, és erőteljesen nekilendül, amikor a bővített újratermelés során túlfelhalmozási válság alakul ki, és nem mutatkozik más kiút, csak a leértékelődés. Arendt szerint például a XIX. század Nagy-Britanniájában a hatvanas-hetvenes évek válságai indították meg az eltolódást az imperializmus egy új formája felé, amikor is a burzsoázia „először ébredt rá, hogy az egyszerű rablás eredendő bűnét, ami évszázadokkal azelőtt lehetővé tette »az eredeti tőkefelhalmozást« (Marx), és minden későbbi akkumulációt beindított, végül is meg kell ismételni, nehogy az akkumuláció motorja elhaljon” (Arendt 1968: 28). Ezzel visszaérkeztünk a tér- és időbeli kiigazítások keresésére, az államhatalmak, a kismemmizés általi tőkefelhalmozás és az imperializmus kortárs formái közötti kapcsolathoz.

AZ „ÚJ” IMPERIALIZMUS

A gyakran sajátos térbeli és regionális alakzatban elrendeződő, és általában hegemon központok által irányított kapitalista társadalmi képződmények régóta kváziimperialista gyakorlatokhoz folyamodnak, amikor a túlfelhalmozási problémákra megoldást kínáló tér- és időbeli kiigazításokat keresik. Lehetséges azonban korszakokra sorolni ezen folyamatok történeti földrajzát, követve Arendt érvelését, miszerint az 1884 és az 1945 közötti időszak Európa-központú imperializmusa képezte a burzsoázia első globális politikai uralomra törő kísérletét. Egyes nemzetállamok hozzákezdtek saját imperialista terveik megvalósításához, hogy a felmerülő túlfelhalmozási problémákat és osztálykonfliktusokat kezeljék. Ez

19 Az ellenállás mértékét mutatja: Gills (2000); I. szintén Brecher és Costello (1994). Az ellenállásnak egy újabb keletű eleven ismertetőjét nyújtja Bello (2002). Az alulról jövő globalizáció gondolatának legösszefüggőbb elemzését Falk adja (2000).

az eredetileg a brit vezető szerep alatt stabilizált, a tőke és az áruk világpiacon való szabad áramlására felépített első rendszer a századfordulón az egyre zártabb rendszerben egyeduralkodó szerepre törő főbb hatalmak közti geopolitikai konfliktusokba fulladt. Mindez két világháborúban tört felszínre, nagyjából azon a módon, ahogy azt Lenin megjósolta. Ebben az időszakban a világ többi részét kifosztották erőforrásaikért (elegendő megnézni Japán vagy Nagy-Britannia történelmét, mit tett az előbbi Tajvannal, az utóbbi pedig Witwatersranddal Dél-Afrikában), abban a reményben, hogy a kisémmizés általi felhalmozás ellensúlyozza majd az arra való krónikus képtelenséget, ami az 1930-as években tetőpontjára hágott, hogy fenntartsák a bővített újratermelés általi kapitalizmust.

Ennek a rendszernek 1945-ben egy Egyesült Államok vezette rendszer vette át a helyét, ami globális megállapodást kísérelt meg kialakítani a vezető kapitalista hatalmak között, hogy elkerülje az egymást pusztító háborúkat, és hogy közösen birkózzanak meg azzal a túlfelhalmozással, ami az 1930-as éveket megkeserítette. Hogy ez megvalósulhasson, részesedniük kellett a központi régiók egyre intenzívebben integrált kapitalizmusának hasznából (ebből adódik az Európai Unió felé irányuló lépések amerikai támogatása), és a rendszer szisztematikus földrajzi terjeszkedése mellett kellett elköteleződniük (ebből következik az USA ragaszkodása ahhoz, hogy a dekolonizáció és a fejlődés legyen a világ többi részének általános célja). A globális burzsoá uralom ezen második szakaszát nagyrészt a hidegháborús helyzetből adódó veszélyforrás tartotta egyben. Ez együtt járt az USA – mint az egyedüli kapitalista szuperhatalom – katonai és gazdasági vezető szerepével. Ennek következménye egy Egyesült Államok vezette „szuperimperialista” egyeduralom létrehozása, ami lényegesen katonaiabb és politikaibb volt annál, mint hogy gazdasági szükségszerűség megnyilvánulása lett volna. Maga az USA nem függött különösebben a külső piacoktól vagy akár beszállítóktól. Azt is megengedhette magának, hogy megnyissa piacait mások előtt, és ezáltal belső tér- és időbeli kiigazításokkal – például államközi autópálya-hálózatok, kiterjedő szuburbanizáció, és a déli, illetve a nyugati régiók fejlesztése – szívja fel azon felesleges kapacitás egy részét, ami gyors ütemben jött létre a '60-as években Németországban és Japánban. A bővített újratermelés révén erőteljes növekedés indult be mindenhol a kapitalista világban. A kisémmizés általi felhalmozás viszonylagosan háttérbe került, habár az olyan tőkefelesleggel rendelkező államokban, mint Japán és Nyugat-Németország, növekvő igény jelentkezett külső piacok keresése iránt, beleértve a posztgyarmati fejlődő piacok irányításáért folyó versenyt.²⁰ Az áruexport szabályozatlanságával ellentétben a tőke exportja feletti erős kontroll azonban helyben tartotta Európa nagy részét, és a Kelet-Ázsiába irányuló export korlátozott maradt. Az egyes nemzetállamokon belüli, bővített újratermelésre vonatkozó osztályharcok domináltak (hogyan történjen, és ki legyen a haszonélvezője). A kialakuló főbb geopolitikai

20 Messze a legjobb beszámolót nyújtja erről: Armstrong et al. (1991).

konfliktusok vagy hidegháborús (a szovjetek által létrehozott másik birodalommal), vagy reziduális küzdelmek voltak (többségében metszve a hidegháborús politikai elvekkel, ami sok posztkoloniális reakciós rezsim támogatására bírta rá az USA-t) az európai hatalmak attól való vonakodásának eredményeként, hogy lemondjanak a gyarmataik felett gyakorolt befolyásról (emblemikus ebből a szempontból a britek és franciák 1956-os szuezi inváziója, melyet az USA egyáltalán nem támogatott). A centrumnak való örökös alárendeltség tér- és időbeli helyzetébe való bezártságból adódó növekvő ellenérzés azonban függetlenségi és nemzeti liberális mozgalmakat indított be. A harmadik világbeli szocializmus modernizálni szándékozott, de teljesen más politikai és osztályalapon.

Ez a rendszer 1970 körül tört meg. A tőke kontrolljának betartatása nehezzé vált, amint az Egyesült Államok túlértékelt elárasztotta a világpiacot. Az USA a vietnami háború közepén egyszerre próbálta a háborút és a termelést finanszírozni, ami megnövelte az inflációs nyomást, miközben több központi országban az osztályharc eredményei csökkenteni kezdték a profitot. Az USA ekkor egy másfajta rendszer kidolgozását kísérelte meg – amely a nemzetközi és pénzügyi intézményi rendszer új keverékére épült –, hogy ellensúlyozza a Németország és Japán felől érkező gazdasági fenyegetést, illetve, hogy a pénzügyi tőke formájában a Wall Streeten kívül működő gazdasági hatalmat újraösszpontosítsa. A Nixon-kormány és a szaúdiak közti összejátszás, hogy az égbe nyomják az olajárakat 1973-ban, lényegesen több kárt okozott az európai és japán gazdaságoknak, mint az amerikaiak, amelyek az adott időszakban kevésbé függött a közel-keleti ellátástól.²¹ Az egyesült államokbeli bankok elnyerték az előjogot, hogy visszaforgassák az olajdollárokat a világ gazdaságba. A termelés birodalmában való fenyegetettségét az USA úgy ellensúlyozta, hogy a pénzügyeken keresztül követelte magának a vezető szerepet. De ahhoz, hogy ez a rendszer ténylegesen működjön, általában a piacokat – és a tőkepiacokat különösen – rá kell kényszeríteni, hogy megnyíljanak a nemzetközi kereskedelem előtt – ez egy lassú folyamat, ami az Egyesült Államok részéről erős, az IMF-hez hasonló nemzetközi hatalmak által megtámogatott nyomást, és hasonlóan heves, a neoliberalizmust az új ortodoxiának beállító elköteleződést igényelt. Emellett maga után vont a burzsoázián belüli érdek- és erőegyensúly eltolódást a termelési tevékenységektől a pénzügyi tőke intézményei felé. Ez felhasználható arra, hogy gyengítse a bővített újratermelés keretei között a munkásosztály mozgalmainak erejét, akár közvetlenül, a termelést fegyelmező felügyelet gyakorlásával, akár közvetetten, megkönnyítve földrajzi mobilitást a tőke minden formája számára. A pénzügyi tőke ezért központi szerepet játszott a burzsoá globális uralom harmadik fázisában.

Ez a rendszer lényegesen kiszákmányolóbb és labilisabb volt, és a kismennyiségű általi felhalmozás újabb és újabb meneteit hozta – általában az IMF által irányított strukturális

21 Gowan (1999: 21-22) hivatkozik a szaúdiak és Nixon közti összejátszás bizonyítékaira.

kiigazítási programok formájában –, mint a bővített újratermelés birodalmában felmerülő nehézségek ellenszere. Bizonyos esetekben, mint például Latin-Amerikát a '80-as években, teljes gazdaságokat ért támadás, vagyonukat pedig az amerikai pénzügyi tőke gyűjtötte be. A thai és az indonéz valuták elleni 1997-es, fedezeti alapok által vezért támadás, megtámogatva az IMF által megkövetelt kemény deflációs irányelvekkel, életképes nagyvállalatokat is csődbe juttatott, és visszafordította azt a jelentős társadalmi és gazdasági fejlődést, ami Kelet- és Dél-Ázsia nagy részét jellemezte. Ennek eredményeképpen emberek milliói váltak a munkanélküliség és az elszegényedés áldozatává. A válság ugyanakkor – az USA számára kedvezően – a dollár szárnyalását segítette elő, megerősítve a Wall Street dominanciáját, és az amerikai gazdagok pénzügyi eszközei értékének elképesztő növekedését generálta. Osztályharcok kezdtek egybeolvadni az olyan ügyek kapcsán, mint az IMF által kirótt strukturális kiigazítás, a pénzügyi tőke fosztogató tevékenysége, és a privatizáció következtében elszenvedett jogfosztás.

Az adósságválságok felhasználhatóak arra, hogy minden országban esetről esetre újjászervezzék a termelés belső társadalmi viszonyait úgy, hogy az a külső tőke térhódításának kedvezzen. Hazai pénzügyi rezsimeket, hazai termékpiacon és hazai prosperáló cégeket törtek fel ily módon, hogy aztán amerikai, japán vagy európai vállalatok szerezzék meg őket. A központi régiók alacsony profitjait ezáltal ki lehetett egészíteni a külföldön megkeresett nagyobb profitból. A kisemmizés általi felhalmozás lényegesen központibb elemmé vált a globális kapitalizmusban a privatizációval, mint egyik fő mantrájával. Az ezzel szembeni ellenállás központi elemmé vált az antikapitalista és antiglobalizációs mozgalmon belül.²² Azonban a rendszernek, miközben központja a Wall Street-pénzügyminisztérium komplexum, számos multilaterális vetülete volt a tokiói, londoni, frankfurti pénzügyi központokkal, és sok egyéb transznacionális kapitalista vállalat részvételével. Ez összekapcsolódott a transznacionális kapitalista vállalatok felemelkedésével, melyek ugyan rendelkezhetnek központtal egyik vagy másik nemzetállamban, mégis kirajzottak szerte a világba, úgy, ahogy ez elképzelhetetlen volt az imperializmus korábbi

22 A bővített újratermelés politikájába (sok szempontból a mai napig) beágyazódott baloldal túl lassan ismerte fel az anti-IMF-lázongások és egyéb kisemmizés ellen fellépő mozgalmak jelentőségét. Walton anti-IMF-lázongások mintázatáról készült úttörő tanulmánya (1984), visszatekintve, kiemelkedik ebből a szempontból. Azonban emellett helyénvalónak tűnik, hogy egy messze kifinomultabb elemzést készítsünk annak meghatározására, hogy a több tízezer kisemmizés elleni mozgalom közül melyik regresszív és antimodernizációs a szó bármilyen szocialista értelmében, és melyik lehet progresszív, vagy legalábbis szövetségek kialakításával progresszívebb irányba mozdítható. Mint mindig, Gramsci módszere, ahogyan a déli kérdést elemezte, úttörő tanulmányunk tűnik ebből a szempontból. Petras nemrégiben kihangsúlyozta ezt Hardt és Negri kritikájában (2002). Gazdag parasztok földreform elleni harca nem ugyanaz, mint föld nélküli parasztok harca a túlélésért.

szakaszaiban (a trösztök és kartellek, melyeket Lenin leírt, mind szoros kapcsolatban álltak egy adott nemzetállammal). Ez volt az a világ, amit a clintoni Fehér Ház – annak mindenható, a Wall Street spekulatív oldaláról érkező pénzügyminiszterével, Robert Rubin-nal – megkísérelt a centralizált multilaterizmus formájában irányítani (ezt a '90-es évek közepi „washingtoni konszenzus” testesítette meg). Egy röpké pillanatra úgy tűnt, hogy Lenin tévedett, és Kautskynak lehet igaza, egy a minden kapitalista nagyhatalom „békés” együttműködésére épülő ultraimperializmus – jelenleg a G7 néven ismert csoportosulással és az úgynevezett „új nemzetközi pénzügyi rendszerrel” (*new international financial architecture*) fémjelezve, jóllehet amerikai vezetéssel – lehetséges.²³

De ez a rendszer komoly problémákba ütközött. Ahogyan azt korábban Luxemburg megjegyezte, a hatalmi konfliktusok labilitása és kaotikus fragmentáltsága megnehezíti, hogy megértsük a gazdaság szigorú törvényeinek működését a zavaros folyamatok, és különösen a pénzügyi szektor átláthatatlansága mögött. De ahogy az 1997-98-as válság megmutatta, a többlettermelő kapacitás fő központja Kelet- és Dél-Ázsiában található (ezért az USA kifejezetten ezt a régiót célozta leértékeléssel), a kelet- és dél-ázsiai kapitalizmus egyes részeinek gyors talpra állása visszakényszerítette a túlfelhalmozás általános problémáját a globális ügyek előterébe (Burkett és Hart-Landsberg 2001). Ez annak a kérdését veti fel, hogy hogyan szerveződhetne meg a (Kínába irányuló?) tér- és időbeli kiigazítás egy újabb formája, vagy ki fogja vállalni a következő leértékelődési kör orosz-lán-részét. Az Egyesült Államokban egy évtizednyi, vagy még több ideig tartó látványos (ha nem „irracionális”) bőséget követően gyülekező recesszió mutatja, hogy az USA nem feltétlenül sebezhetetlen. Az instabilitás mögött álló hibák egyik fő csoportja az USA fizetési mérlegének gyors romlása. „Ugyanaz a kirobbanó erejű import, amely a világgazdaságot hajtotta” a '90-es évek folyamán, írja Brenner, „rekordszintre növelte az USA-ban a kereskedelmi és a folyó fizetési mérleg hiányát, ami a tengerentúli tulajdonosok terheinek példa nélküli növekedéséhez” és „az amerikai gazdaság tökemenekülésnek való példa nélküli kiszolgáltatottságához, valamint a dollár bezuhanásához vezetett” (Brenner 2002: 3). De ez a kiszolgáltatottság mindkét oldalon létezik. Ha az Egyesült Államok piaca összeomlik, akkor azok a gazdaságok, amelyek többlet-termelőkapacitását ez a piac szívja fel, vele zuhannak. Annak a fürgeségnek a hátterében, ahogyan például Japán vagy Tajvan központi bankárai pénzkészleteket nyújtanak az amerikai hiányok fedezéséhez, jelentős részben önrdek húzódik meg. Ők ezáltal befektetnek az egyesült államokbeli konsumerizmus fenntartásába, amely saját termékeik piacát jelenti. Most már akár azon is kaphatják magukat, hogy finanszírozzák az USA háborús erőfeszítéseit.

23 Anderson (2002) megfigyeli, hogy egy Kautsky víziójához hasonló eszme hogyan válhatott múlttá; mely összefüggést olyan liberális gondolkodók, mint például Robert Keohane, is észrevettek. Az új nemzetközi pénzügyi rendszerről lásd: Soederberg (2002).

Azonban az USA hegemoniája és uralma ismét fenyegetve van, és ezúttal a veszély akutabbnak tűnik. Ha például Braudelnek (és az őt követő Arrighinek) igaza van, és a finanszírozás erőteljes hulláma valószínűleg a domináns hatalom egyik hegemontól egy másikhoz történő áthelyeződésének az előjátéka, akkor az Egyesült Államok finanszírozás felé fordulása a '70-es években egy önpusztító történelmi minta példajaként értelmezhető (I. Arrighi és Silver [1999: 31-33]). A külső és belső deficit nem folytathatják fékevesztett növekedésüket, és a külföldi, különösen az ázsiai országok finanszírozási képessége nem vég nélküli – a jelenlegi árfolyamon napi 2,3 milliárd dollárnyi összegről van szó. Bármely más ország a világon, ha az Egyesült Államok gazdaságához hasonló makroökonómiai állapotot mutatna, mostanra könyörtelen IMF-megszorítások és strukturális kiigazítási programok célpontja lenne. De mint azt Gowan leírja: „Washington arra való képessége, hogy befolyásolja a dollár árát, és hogy kihasználja a Wall Street nemzetközi pénzügyi uralmát, képessé tette arra az amerikai hatóságokat, hogy elkerüljék azt, amit más országoknak meg kellett tenni; figyelni az egyenlegek egyensúlyára; kiigazítani a hazai gazdaságot, hogy biztosítsák a hazai megtakarítások és beruházások magas szintjét; figyelni a köz- és magán-eladósodások szintjét; biztosítani a pénzügyi közvetítés hatékony belföldi rendszerét, hogy biztosítva legyen a hazai termelési szektor erőteljes fejlődése.” Az amerikai gazdaság rendelkezett „egy menekülési úttal minden ilyen feladat elől”, és ennek eredményeképpen „alapvetően torzzá és instabillá” vált (Gowan 1999: 123). Mindezen túlmenően, a kisméretű általi felhalmozás egymást követő hullámai, az új USA-központú imperializmus fémjele, ellenállást és haragot váltott ki mindenhol, ahol csak felütötte fejét, nemcsak egy aktív világszintű antiglobalizációs mozgalmat hozva létre (mely formáját tekintve nagyban különbözik a bővített újratermelésbe beágyazott osztályharcoktól), hanem a korábban simulékony alárendelt hatalmaknak az USA egyeduralmával szembeni aktív ellenállását is kiváltva, különösen Ázsiában (például Dél-Korea esetében), és jelenleg még Európában is.

Az Egyesült Államok lehetőségei korlátozottak. Az USA, ha elköteleződik a határain belüli vagyon nagymértékű újraelosztása iránt, elfordulhat a jelenleg általa gyakorolt imperialista formától, és belső időbeli kiigazítások formájában a felesleg elszívásának új útjait kísérheti meg (a közoktatás drasztikus fejlesztése és az előregedő infrastruktúra fejlesztése kezdetnek jó területek lennének). A feldolgozóipar újraellesztésére irányuló ipari stratégia szintén segítené. Azonban mindez még több deficitfinanszírozást, vagy magasabb adókat, illetve erős állami irányítást igényelne, és pontosan ez az, amihez a burzsoázia meg fogja tagadni a hozzájárulást, mint ahogy azt Chamberlain idejében tette; akármelyik politikus egy ehhez hasonló programmal állna elő, a kapitalista média és ideológusai majdnem teljesen biztosan le lenne hurrogaták, és elvesztené a következő választásokat a pénz megsemmisítő hatalmával szemben. A sors fintora, hogy az Egyesült Államokban – csakúgy, mint a kapitalizmus más központi országaiban (különösen

Európában) – a neoliberális elvek és az állam, valamint a társadalmi beruházások visszaszorítása ellen irányuló kemény ellentámadás lehet az egyetlen módja annak, hogy a nyugati kapitalizmust belülről meg lehessen védeni saját önpusztító tendenciáitól.

Még ennél is végzetesebb lenne politikai szempontból egy olyan könyörtelen program USA-n belüli kikényszerítése, mint amivel az IMF általában másokhoz látogat el. Bármilyen ehhez hasonló kísérlet külső hatalmak részéről (például tőkekimenekítéssel és a dollár összeomlásának előidézésével) biztosan kivívná az USA vad politikai, gazdasági, sőt katonai válaszát. Nehéz elképzelni, hogy az USA békésen elfogadná és alkalmazkodna Kelet-Ázsia rendkívüli növekedéséhez, és elismerné – mint azt Arrighi javasolja –, hogy jelenleg a globális hatalom központja Ázsiába történő jelentős áthelyeződésének vagyunk a tanúi.²⁴ Valószínűtlen, hogy az USA ilyen csendesen és békésen köszönjön le. Mindenestre ezzel együtt járna a kelet-ázsiai kapitalizmus egyfajta újrendeződése – melynek egyes jelei már tapasztalhatók – az amerikai piactól való függéstől egy Ázsián belüli saját piac kialakítása felé. Ebből a szempontból a hatalmas kínai modernizációs programnak – ami egy olyan tér- és időbeli kiigazítás, ami egyenértékű azzal, ami az USA-n belül az '50-es '60-as években végbement – kritikus szerep juthat a japán, tajvani és dél-koreai tőkefeleslegek fokozatos kiszívásában, és ezáltal az Egyesült Államokba irányuló áramlások csökkentésében. Tajvan például jelenleg több tőkét exportál Kínába, mint Észak-Amerikába. A pénzeszközök áramlásának folyamatos csökkenése az USA számára kedvezőtlen következményekkel járhat.

És ebben a kontextusban az amerikai politikai vezetés egyes elemei úgy tekintenek a katonai erő fitogtatására, mint az egyetlen tiszta és abszolút erőre, amely maradt számukra; nyíltan beszélnek birodalomról, mint politikai lehetőségről (feltételezhetően azért, hogy a világ többi részéből hódolatot váltsanak ki), és keresik az olajtartalékok – mint a globális gazdaságban történő hatalmi eltolódás fenyegetését ellensúlyozó eszközök – ellenőrzésének lehetőségét. Az Egyesült Államok kísérletei, hogy az iraki és venezuelai olajtartalékok felett nagyobb ellenőrzést nyerjenek – az előbbi esetében állítólag a demokrácia kialakításának szándékával, az utóbbi esetében pedig a hatalom megdöntésével – sokatmondóak ebből a szempontból. Ezek a kísérletek büzlének az 1973-ban történtek emlékeitől, mivel Európa és Japán, akárcsak Kelet- és Dél-Ázsia, elsősorban

24 Arrighi nem számol semmilyen komoly külső kihívással, de kollégáival együtt arra a következtetésre jut, hogy az Egyesült Államoknak „annál is jobb adottságai vannak, mint ami Nagy-Britanniának volt egy évszázaddal ezelőtt, hogy hanyatló egyeduralmát kizsákmányoló uralommá alakítsa. Ha a rendszer végül lerobban, azért elsősorban az USA beszabályozás és alkalmazkodás elleni ellenállása lesz a felelős. És ennek megfelelően, az USA beszabályozása és alkalmazkodása a kelet-ázsiai régió felemelkedő gazdasági hatalmához, elengedhetetlen feltétele az új világrendre való katasztrófamentes átmenetnek” (l. Arrighi és Silver [1999: 288-289]).

pedig Kína, még az Egyesült Államoknál is inkább függ a perzsa-öböli olajtól. Ha az Egyesült Államok tető alá hozza Chavez és Szaddám megbuktatását, ha képes stabilizálni vagy megreformálni egy állig felfegyverzett szaúdi rezsimet, ami jelenleg a tekintélyelvű uralom futóhomokjára támaszkodik (és a veszély árnyéka vetül rá, hogy a radikális iszlám kezei közé zuhan – ami végeredményben Oszama bin Laden fő célja volt), ha tovább tud haladni – mint ahogy az valószínűnek tűnik – Irakból Iránba, és képes megerősíteni törökországi és üzbecisztáni helyzetét, vagyis a Kaszpi-tengeri olajtartalékok szempontjából stratégiai fontosságú jelenlétét, akkor az Egyesült Államok, a globális olajcsap szigorú ellenőrzésének segítségével, reménykedhet abban, hogy megtarthatja a globális gazdaság feletti tényleges kontrollt, és biztosíthatja saját egyeduralkodó helyzetét az elkövetkezendő 50 évre (I. Klare 2002).

Egy ilyen stratégia életveszélyes. Az ellenállás ijesztő mértékű lesz, nem utolsósorban Európáé és Ázsiáé, akiket Oroszország követne. Példaértékű ebből a szempontból az USA iraki katonai beavatkozásának jóváhagyásától való idegenkedés az ENSZ-ben, különösen Franciaország és Oroszország részéről, akiknek már komoly érdekeltségeik voltak az iraki olajkitermelésben. És különösen az európaiak sokkal inkább vonzódnak az ultraimperializmus Kautsky-féle változatához, ahol minden főbb kapitalista hatalom feltehetően azonos feltételek mellett működik együtt. Egy folyamatos fegyverkezésen és kalandorkodáson alapuló instabil amerikai egyeduralom, amely komolyan fenyegeti a globális békét, nem nyújt vonzó perspektívát a világ többi részének. Ez nem azt jelenti, hogy az európai modell lényegesen előremutatóbb lenne. Ha hihetünk Robert Coopernek, Blair tanácsadójának, akkor ez a megközelítés feléleszti a civilizált, barbár és vad államok XIX. századi megkülönböztetését, a posztmodern, modern és premodern (államok) terminusaiba bújtatva. Cooper szerint a posztmodern államoknak, mint a decentralizált és civilizált viselkedés őrzőinek feladata, hogy közvetlen vagy közvetett eszközökkel elérjék az univerzális (értsd „nyugati” és „burzsoá”) normáknak, valamint a humanista (értsd „kapitalista”) gyakorlatoknak való engedelmességet szerte a világon (Cooper 2002). Pontosan ehhez hasonló módon igazolták a XIX. századi liberálisok, mint John Stuart Mill, az India feletti gyámkodást és a külföldiektől való tisztelet megkövetelését, miközben otthon a képviselői demokrácia elveit hangoztatták. A fenntartható felhalmozás valamilyen bővített áru-termelés keretei között megvalósuló erőteljes újjáéledésének hiányában mindez szerte a világon a kisemmizés általi felhalmozásra vonatkozó törekvések erősödésével jár majd együtt, hogy a felhalmozás motorját megvédje a teljes leállástól.

Az imperializmus ezen alternatívája aligha lesz elfogadható a világ népességének nagy része számára, akik átérték a kisemmizés általi felhalmozást (és egyes esetekben ellentámadásba kezdtek), és az elmúlt néhány évtizedben a kapitalizmus zsákmányszerző formáival kellett szembenéznük. Az olyan liberális cseleket, melyeket a Cooper-félek

javasolnak, túl jól ismerik a posztkolonialista írók ahhoz, hogy komoly vonzerőt gyakoroljanak.²⁵ És az otromba militarizmus, amit az USA egyre inkább javasol arra hivatkozva, hogy ez az egyetlen lehetséges válasz a globális terrorizmusra, nem csupán a tűzzel való játék (beleértve a megelőző csapások precedensének veszélyes megteremtését), hanem egyre inkább egy a globális rendszeren belül magát fenyegetve érző egyeduralom saját fennmaradására irányuló kísérleteinek az álcájaként tűnik fel.

De talán a legérdekesebb kérdés magára az Egyesült Államokon belüli belső válaszra vonatkozik. Ezzel kapcsolatban Hannah Arendt ismét sokatmondóan érvel: az imperializmus hosszú távon nem tartható fenn külföldön anélkül, hogy otthon aktív elnyomást, vagy akár zsarnokságot ne eredményezze.²⁶ Az otthoni demokratikus intézményeket érő károk tekintélyesek lehetnek, ahogyan azt a franciák megtanulhatták az algériai függetlenségi háború során. Az Egyesült Államok népi hagyománya antikolonialista és antiimperialista, és egy nagyon alapvető bűvészmutatványt, vagy inkább megtévesztést kellett végrehajtani, hogy elfedjék az Egyesült Államoknak az elmúlt évtizedekben a világ ügyeiben betöltött imperialista szerepét, vagy legalábbis, hogy nemes humanitárius törekvésként állítsák be azt. Nem világos, hogy az amerikai lakosság támogatni fog-e egy nyílt fordulatot bármiféle hosszú távra berendezkedő katonai birodalom irányába (ahogy végül a vietnami háború támogatásával is felhagyott). Valószínűleg nem fogja hosszú távon elfogadni az árat, melyet otthon meg kell megfizetnie a polgári szabadságjogok és az általános szabadság területén – ez már így is jelentős a *Patriot Act* és a nemzetbiztonsági törvény elnyomó törvénycikkei miatt. Ha a birodalom együtt jár a *Bill of Rights* szétépítésével, akkor nem egyértelmű, hogy ez a csere könnyen elfogadható-e. De a nehézség másik oldala, hogy a bővített újratermelésen belüli fenntartható felhalmozás valamifajta drasztikus újjáéledése nélkül és a kismizmizés általi felhalmozás korlátozott lehetőségei esetén az amerikai gazdaság valószínűleg deflációs válságba fog süllyedni, amelyhez képest a legutóbbi évtized Japánjéé jelentéktelennek tűnik majd. És amennyiben elkezdene elfordulni a dollártól, akkor komoly megszorításokra lesz szükség – hacsak nem alakul ki a vagyonok és pénzeszközök újraelosztásának teljesen más politikája (egy eshetőség, amelyet a burzsoázia teljesen elfogadhatatlannak fog látni), amely a nemzet társadalmi és fizikai infrastruktúrájának teljes átszervezésére, és a tétlen tőke és munkaerő társadalmilag hasznos, és nem pusztán spekulatív felhasználására koncentrál.

25 A Mehta (1999) által felvonultatott kritika egyszerűen megsemmisítő, mikor Cooper gondolatai ellen érvel.

26 Arendt (1968: 6-9). Érdekes módon ez az Egyesült Államok általi imperialista vállalkozásokkal kapcsolatos aggodalmak állandó külső forrása volt, mint arra Williams könyvében rámutat Williams (1980).

Ezért nyitott kérdés még az új imperializmus majdani formája. Az egyetlen dolog, ami biztos, hogy a globális rendszer működését illetően egy nagy átalakulás közepén vagyunk, és hogy különböző erők vannak mozgásban, melyek könnyen elbillenthetik az egyensúlyt egyik vagy másik irányba. A kismizmizés általi felhalmozás és a bővített újratermelés közti egyensúly már eltolódott az előbbi irányába, mely tendencia minden jel szerint csak erősödik, és az új imperializmus központi elemévé válik. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az Ázsia által választott gazdasági irány kulcsfontosságú, miközben a katonai uralom még mindig az USA kezében nyugszik. Ahogyan arra Arrighi felhívja a figyelmet, ez példa nélküli felállás a történelemben, és az iraki eseményekben – mint az első felvonásban – arra ismerhetünk rá, hogy mindez hogyan jelenik meg geopolitikailag a világ színpadán, általános recessziós állapotok mellett. Közvetlenül a háborút követő időszakban az Egyesült Államok egyeduralma a termelésen, a pénzügyeken és a katonai erőn alapult. Termelésbeli elsőségét 1970 után elvesztette, és könnyen lehet, hogy most pénzügyi fölényét is elveszíti, egyedül a katonait hagyva hátra. Ezért az új imperializmus kialakulása szempontjából alapvetően fontos, hogy mi történik az Egyesült Államokban. Ráadásul gyülekeznek a kismizmizés általi felhalmozás erősödésével szemben kialakuló viharfelhők. Ugyanakkor az általa kiváltott osztályharc formái radikálisan más természetűek, mint a bővített újratermelésen belüli klasszikus proletárharcok, melyek hagyományosan a jövő szocializmusának alapját képezték volna (bár ezek, tompább formában, de tovább élnek). A harc ezen különböző vektorai mentén közelmúltban létrejövő egységek alapvető fontosságúak, hogy segítségükkel kivehessük a globalizáció egy teljesen eltérő – nem imperialista – formájának a körvonalait, amely az egyenlőtlen földrajzi fejlődés kreatív formáival párosított társadalmi jólétre és humanitárius célokra helyezi a hangsúlyt, nem pedig a pénz hatalmának, az értéktözsdéknek és a globális gazdaság változatos terein keresztüli, eszközökben nem válogató, vég nélküli tőkefelhalmozásnak a magasztalására – amely ugyanakkor mindig egyes helyekre összpontosuló szélsőséges jólétre eredményez. A pillanat talán telve van egyensúlytalansággal és bizonytalansággal; ez azonban azt is jelenti, hogy ez a váratlan pillanata, tele lehetőségekkel.

Fordította: Szépe András

Lektorálta: Kasnyik Márton

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Amin, Samir (2001): Imperialism and Globalization. In: *Monthly Review*, Vol. 53., No. 2.
- Anderson, Perry (2002): Internationalism: A Breviary. In: *New Left Review*, Vol. 14.
- Arendt, Hannah (1968): *Imperialism*. Harcourt Brace.
- Armstrong, P.-Glyn, A.-Harrison, J. (1991): *Capitalism Since World War II: The Making and Break Up of the Great Boom*. Basil Blackwell.
- Arrighi, Giovanni-Silver, Beverly J. (szerk.) (1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. University of Minnesota Press.
- Bello, Walden (2002): *Deglobalization: Ideas for a New World Economy*. Zed Books.
- Bhagwati, Jagdish. (1998): The Capital Myth: The Difference Between Trade in Widgets and Dollars. In: *Foreign Affairs*, Vol. 77., No. 3.: 7-12.
- Braudel, Fernand (1977): *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Johns Hopkins University Press.
- Brecher, Jeremy-Costello, Tim (1994): *Global Village or Global Pillage? Economic Reconstruction from the Bottom Up*. South End Press.
- Brenner, Robert (2002): *The Boom and the Bubble: The US in the World Economy*. Verso.
- Burkett, Paul-Hart-Landsberg, Martin (2001): Crisis and Recovery in East Asia: The Limits of Capitalist Development. In: *Historical Materialism*, Vol. 8.
- Carchedi, Guglielmo (2002): Imperialism, Dollarization and the Euro. In: *Socialist Register 2002*. Merlin Press.
- Cooper, Robert (2002): The New Liberal Imperialism. In: *The Observer*, April 7.
- Falk, Richard (2000): *Predatory Globalization: A Critique*. Polity Press.
- Gills, Barry K. (szerk.) (2000): *Globalization and the Politics of Resistance*. Palgrave.
- Gowan, Peter (1999): *The Global Gamble: Washington's Bid for World Dominance*. Verso.
- Gowan, P.-Panitch L.-Shaw, M. (2001): The State, Globalization and the New Imperialism: A Round Table Discussion. In: *Historical Materialism*, 9.
- Harvey, David (1982): *The Limits to Capital*. Basil Blackwell [újrajmott verzió (1999) Verso Press].
- Harvey, David (2001): *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. Routledge.
- Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. Oxford University Press.
- Hegel, Georg W. F. (1983): *A Jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai Kiadó.
- Henderson, Jeffrey (1999): Uneven Crises: Institutional Foundations of East Asian Economic Turmoil. In: *Economy and Society*, Vol. 28., No. 3.: 327-368.
- Ignatieff, Michael (2003): The Burden. In: *New York Times Magazine*, January 5.
- Johnson, Chalmers. (1982): *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-75*. Stanford University Press.

- Johnson, Chalmers (2000): *Blowback: The Costs and Consequences of American Empire*, 9. fejezet. Henry Holt.
- Julien, C.-A.-Bruhat, J.-Bourgin, C.-Crouzet, M.-Renouvin, P. (szerk.) (1949): *Les Politiques d'Expansion Imperialiste*. Presses Universitaires de France.
- Klare, Michael T. (2002): *Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict*. Henry Holt.
- Lefebvre, Henri (1976): *The Survival of Capitalism: Reproduction of the Relations of Production*. St Martin's Press.
- Lenin, V. I. (1981): *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Kossuth Kiadó.
- Luxemburg, Rosa (1979): *A tőkefelhalmozás*. Kossuth.
- Marx, Karl-Engels, Friedrich (1967): *Karl Marx és Friedrich Engels összes művei*, 23. kötet. Kossuth Kiadó.
- Mehta, Uday S. (1999): *Liberalism and Empire*. Chicago University Press.
- Panitch, Leo (2000): The New Imperial State. In: *New Left Review*, 2., March-April: 5-20.
- Perelman, Michael (2000): *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*. Duke University Press.
- Petras, James (2002): A Rose by Any Other Name? The Fragrance of Imperialism. In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 29., No. 2.:135-160.
- Petras, James-Veltmeyer, Henry (2001): *Globalization Unmasked: Imperialism in the 21st Century*. Zed Books.
- Soederberg, Susanne (2002): The New International Financial Architecture: Imposed Leadership and „Emerging Markets”. In: *Socialist Register*, Vol. 38.: 175-192. Merlin.
- Wade, Robert-Veneroso, Frank (1998): The Asian Crisis: The High Debt Model versus the Wall Street-Treasury-IMF Complex. In: *New Left Review*, Vol. 228.
- Walton, John (1984): *Reluctant Rebels: Comparative Studies on Revolution and Underdevelopment*. Columbia University Press.
- Webber, Michael J.-Rigby, David L. (1996): *The Golden Age Illusion: Rethinking Post-war Capitalism*. Guilford Press.
- Went, Robert (2002): Globalization in the Perspective of Imperialism. In: *Science and Society*, Vol. 66., Issue 4: 473-497.
- Williams, William Appleman (1980): *Empire as a Way of Life*. Oxford University Press, USA.